

О.Б. Бубенок

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТРАДИЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ОГУЗІВ

ХІ ст. ознаменувалося для народів Середньої і Передньої Азії експансією сельджуцьких племен, які у Х ст. входили до складу могутнього політичного об'єднання огузів (гузів), що розташовувалося на схід від Хозарського каганату. Це був досить стійкий союз кочових племен, які жили у степах від Волги до Центральної Азії.

Вже на початку Х ст. Ібн Фадлан відзначив, що в гузів існували риси державної влади – на чолі всіх гузів був володар, який мав титул *ябгу*, а його заступника називали *кюзеркін*. Ібн Фадлан також зазначив, що один з найбільш впливових гузів був начальником війська і мав великі стада худоби. У безпосередньому підлеглому становищі до нього перебували особи, стосовно яких Ібн Фадлан використовував як титули тюркської номенклатури, так і власні імена: *Тархан*, *Йинал* та *Багліз*. При цьому арабський інформатор відзначив, що найбільш шляхетним із них був Тархан [Ковалевский 1956, 129–130]. У зв'язку з цим великий інтерес викликають відомості мусульманських авторів про склад огузької племінної конфедерації.

У сельджуцький період, в ХІ ст., Махмуд Кашгарський повідомляв, що “огуз – одно из тюркских племен (кабиле), они же туркмены”. При цьому він зазначив, що “они состоят из 22 родов (батн)”. Арабомовний автор подав перелік цих родів у такому порядку: “Первый и основной (род) их – Каньк. Из этого рода султаны в наше время... Второй (род) – Кайыг... Третий – Балондур... Четвертый – Иве, а также Йиве... Пятый – Салгур... Шестой – Афшар... Седьмой – Бектили... Восьмой – Бюгдюз... Девятый – Баят... Десятый – Язгыр... Одиннадцатый – Эймур... Двенадцатый – Кара-Болюк... Тринадцатый – Алка-Болюк... Четырнадцатый – Игдер... Пятнадцатый – Урегир, а также Юрегир...

Шестнадцатый – Тутырка... Семнадцатый – Ула-Йондулуг... Восемнадцатый – Тюгер... Девятнадцатый – Печенег... Двадцатый – Джувалдар... Двадцать первый – Джебни... Двадцать второй – Джараклуг, род (кабиле) малочисленный...” [Материалы по истории туркмен... 1939, 309].

Аналогічну інформацію нам подає епос малоазійських огузів “Книга мого діда Коркута”, складений у сельджуцький період. За даними автора цього епічного твору, огузи – це плем'я, що поділялося на дві великі групи – внутрішні (Уч-Ок) і зовнішні (Боз-Ок) огузи. При цьому обидві групи склалися з родів, вождями яких були двадцять чотири беки [Книга моего деда Коркута 1962, 101; Якубовский 1962, 124–125; Жирмундский 1962, 186–187]. Однак деякі середньовічні джерела подають цю інформацію у трохи іншому ракурсі.

Так, у ХІІІ ст. Рашид ад-Дін зазначив, що огузи – це група з 24 племен. При цьому огузькі племена поділялися на праве і ліве крило. За словами перського історика, у родоначальника усіх огузів Огуз-хана було шість синів, у кожного з яких було по чотири сини. Таким чином, ці онуки Огуз-хана і започаткували 24 племені. Перський історик подає цей список так: “Племена Бозук, принадлежащие к правому крылу войска, дети трех старших сыновей, от каждого по четыре сына, [а всего] двенадцать душ; четверо детей Кун-хана, который был старше всех сыновей, [следующие]:

Первый – Кайи, т.е. крепкий...

Второй – Баят, т.е. счастливый и милостивый...

Третий – Ал-караули, т.е. всюду, куда он ни придет, будет желанный...

Четвертый – Кара-уйли, т.е. черный ша-тер...

Детей Ай-хана, который был вторым сыном [Кун-хана], – четыре человека.

Первый – Язер, т.е. много областей будет на его стороне...

Второй – Дукер, т.е. “ради собрания”...

Третий – Дордирга, т.е. овладение государствами и установление закона...

Четвертый – Япарлы...

Дети Юлдуз-хана, который был третьим сыном [Кун-хана], – четыре человека.

Первый – Аушар, т.е. проворный, ловкий, к охоте и соколам страстный...

Второй – Кызык, т.е. сильный духом и радеющий о законе...

Третий – Бек-Дели, т.е. да будет прочтен, подобно речи великих людей...

Четвертый – Каркын, т.е. да будет он великим и насыщающим кушаньем...

Племена Учук, принадлежавшие к левому крылу войска и потомки трех младших сыновей; от каждого [родилось по] четыре сына, [а всего] двенадцать душ.

Сыновей Кок-хана, который был четвертым сыном [Огуз-хана], четыре человека.

Первый – Баяндур, т.е. да будет та земля полна [всяких] благ...

Второй – Бичинэ [Бедженэ], т.е. да делает доброе дело...

Третий – Джаулдур, т.е. честный, с далеко известной незапятнанной репутацией...

Четвертый – Чибни, т.е. всюду, где увидит врага, немедленно вступает [с ним] в бой...

Детей Так-хана, который был пятым сыном [Огуз-хана], было четыре человека.

Первый – Салор [Салыр], т.е. всюду, куда ни придет, его меч и булава будут в действии...

Второй – Имур, т.е. да будет безгранично добрым и богатым...

Третий – Алаюнтлы, т.е. его скот да будет хорош...

Четвертый – Уркиз, т.е. да делает всегда добрые дела и милости...

Детей Денгиз-хана, который был шестым сыном [Огуза], четыре человека:

Первый – Бекдир, т.е. хороший, великий, славный...

Второй – Букдуз, т.е. всем да подчиняется и служит...

Третий – Йива, т.е. его степень да будет превыше всех...

Четвертый сын – Кынык, т.е. всюду, где бы он ни был, он будет почитаем...” [Рашид ад-дин 1952, 87–90].

Аналогічну інформацію про 24 туркменські племені повторює й автор XVI ст. Абу-л-Газі, який також підтверджує, що

всі огузи-туркмени були нащадками шести синів і відповідно 24 онуків легендарного їхнього родоначальника Огуза. Він також відзначив їхній розподіл на праве і ліве крило. За даними Абу-л-Газі, ситуація виглядала так: “Имя старшего сына Огуз-хана – Кун-хан; имя того, кто младше [Кун-хана], – Ай-хан; имя того, кто младше [Ай-хана], – Йулдуз-хан; имя того, кто младше [Йулдуз-хана], – Кок-хан; имя того, кто младше [Кок-хана], – Таг-хан; имя того, кто младше [Таг-хана], – Тенгиз-хан. У каждого из этих шести было по четыре сына от законных жен.

Имя старшего сына Кун-хана – Кайы, второй [сын] – Байат, третий – Алка-ойлы, четвертый – Кара-ойлы.

Имя старшего сына Ай-хана – Йазыр, второй сын – Йасыр, третий – Дудурга, четвертый – Дукер.

Имя старшего сына Йулдуз-хана – Авшар, второй [сын] – Кызык, третий – Бекдели, четвертый – Каркын.

Имя старшего сына Кок-хана – Байындур, второй [сын] – Бечене, третий – Чавулдур, четвертый – Чепни.

Имя старшего сына Таг-хана – Салор, второй [сын] – Имир, третий – Ала-йонтлы, четвертый – Урегир.

Имя старшего сына Тенгиз-хана – Игдир, второй [сын] – Букдуз, третий – Ава, четвертый – Кынык.

[Теперь] назовем имена сыновей, родившихся у этих шести сыновей Огуз-хана от наложниц. Однако какой из них от [какого] из сыновей [Огуз-хана] – не известно. [Вот их имена]: Кене, Куне, Турбатлы, Гирейли, Султанлы, Оклы, Коклы, Сучлы, Хорасанлы, Йуртчы, Джамчи, Турумчи, Кумы, Соркы, – его [потомков] теперь называют соркы, – Курджык, Сураджык, Караджык, Казыкурт, Кыргыз, Тикин, Лала, Мурдашуй, Сайыр” [Кононов 1958, 48–55].

Такий розподіл племінної конфедерації на 24 племені зберігали й анатолійські турки-селяджуки в Румському султані. За спостереженнями Д.Є. Єремєєва, ситуація виглядала так: «При вступленні султана на престол устраивался пир, на котором беи племен занимали места за обрядовым столом согласно установленному обычаем огузов “местничеству” по порядку племен правого и левого крыльев. Каждый бей получал полагавшийся ему обычаем кусок мяса из определенной части туши. Съедая его, беи как бы присягали султану».

Д.Є. Єремєєв встановив назви цих племен: “В правое крыло входили племена: кайы, баят, алкырэвли, караэвли, языр, дюкер, дудурга, япарлы, авшар, кырык, бекдили, каркын; в левое – баяндур, беджене, джаулдур, джибни, салор, ишнор, алаюнтлу, уркиз, икдыр, букдуз, ивя, кынык”. Отже, племен всього було 24. Однак цей розподіл огузького суспільства Малої Азії був, найімовірніше, даниною традиції. Причину цього Д.Є. Єремєєв бачив у тому, що “не все огузо-туркменские племена, переселившиеся в Анатолию, были представлены в равном количестве... одни из них в силу различных причин разрослись, другие являлись скорее осколками прежних племен, а некоторые – новыми комбинациями из частей бывших племен”. Але при цьому загальна кількість племен сельджуків у Малій Азії тривалий час залишалася незмінною – 24 [Єремєєв 1971, 81, 85–87, 90].

Таку ж саму умовність відзначив С.П. Толстов і серед туркменів Середньої Азії на початку ХХ ст. на підставі списку племен Г.І. Карпова [Карпов 1947, 145–149], де дрібні племена, які фігурують у джерелах як самостійні, виявляються у списку залученими до інших племен або взагалі відсутні. Отже, у ХІХ ст. цей список хоча і складався із 24 племен, але значно відрізнявся від традиційного: “1) Сальыр; 2) Эмрели; 3) Алиэли; 4) Чаудор; 5) Каркын (карки); 6) Теке; 7) Эрсари; 8) Сарык; 9) Йомут; 10) Гоклан; 11) Олам; 12) Карадашлы; 13) Агар; 14) Арвачи; 15) Эски; 16) Кеикчи; 17) Сунчаили; 18) Нухурли; 19) Мурчаили; 20) Сеид; 21) Ходжа; 22) Ших; 23) Махтум; 24) Ата”. При цьому С.П. Толстов відзначив, що деякі підрозділи, відомі у минулому як окремі племена, були залучені на правах родових груп до складу інших племен: “Каи (племя гоклан); Авшар (племена мурчаили, гокланы-додурга, каркын); Баят (баяут, племя гоклан); Языр (племя теке); Эмрели (племя йомут); Игдыр (племя чаудор); Додурга (племя гоклан)...” [Толстов 1947, 79].

Серед сучасних дослідників так і не склалося єдиної думки щодо того, чи було об'єднання по 24 роди споконвічно характерне для головного огузького племені, чи спочатку в один союз були об'єднані 24 племені огузів і цей принцип був перенесений на організацію більшості їхніх племен. Так, академік В.В. Бартольд був схильний більше довіряти Махмудові Кашгар-

ському і вважав, що по 24 об'єднувалися огузькі роди з розподілом на праве і ліве крило по 12 родів у кожному [Бартольд 1963, 574–583]. Аналогічної думки дотримувалися також А.Ю. Якубовський, В.М. Жирмундський та В.П. Курильов, які спиралися на дані епосу “Книга мого діда Коркута” [Якубовский 1962, 124–125; Жирмундский 1962, 186–187; Курылев 1964, 5]. Однак Д.Є. Єремєєв, С.П. Толстов, А.Н. Кононов та деякі інші дослідники вважали, що об'єднання огузо-туркменських племен у союзи по 24 з поділом по 12 племен на “внутрішніх” (ліве крило) і “зовнішніх” (праве крило) було традиційним як для сельджуків у Малій Азії, так і для туркменів у Середній Азії. Це вони пояснювали тим, що від початку до складу огузької конфедерації входили 24 великих і малих племені [Єремєєв 1971, 81, 85, 87, 90, 93; Толстов 1947, 75–83; Кононов 1958, 91–92, прим. 91].

Аналіз наведених списків племен дозволив С.П. Толстову дійти таких висновків: «Мы видим, что повторяющееся традиционное деление на 24 племена носит в значительной степени искусственный характер. Уже Махмуд Кашгарский насчитал только 22 племена, но для “ровного” счета добавил два безыменных племена народности халаджей (калачей), по всем данным имевших к огузам весьма отдаленное отношение. У Рашид-ад-Дина отсутствует одно племя из списка МК, но зато 3 новых, отсутствующих у его предшественников. И, наконец, из “24 племен” современных туркмен только четыре совпадают со списком МК и одно (да и то сомнительно) совпадает со списком Рашид-ад-Дина, да еще 5 племен обоих старых списков мы узнаем среди подразделений племен гоклан, теке, чаудор и мурчаили...» [Толстов 1947, 78]. Крім того, С.П. Толстов зазначив, що вже в ХІ ст. племена огузької конфедерації мали різноманітне походження. Так, дослідник вважав, що монгольське походження мали племена *каї*, *баят*, *баяндер*. Окрім того, С.П. Толстов стверджував, що індоевропейське походження мали племена *тюкер* та *язгир*. Що стосується племені *печеніг*, то дослідник також зараховував його до неогузських племен, незважаючи на традицію включати його до тюркських племен. Унаслідок цього С.П. Толстов дійшов досить цікавого висновку: “...по крайней мере 6 из 24 племен огузов (дальнейшее исследова-

ние, вероятно, увеличит это число) не огузского, а 5 из них и вовсе не тюркского происхождения” [Толстов 1947, 80–83].

Ще й досі практично не розробленим залишається питання щодо того, звідкіля з’явилась в огузів-туркменів цифра 24 в родоплемінній організації їхнього суспільства. Зазвичай це явище вважали традиційно огузьким. Проте більше ніж півстоліття тому С.П. Толстов висунув припущення про це як про дуже давню інновацію. Пробрав цієї системи дослідник побачив у гунів (хунів), бо в “Ши-цзі” Си-ма-цяня при описі військово-адміністративної реформи Моде-Шанюя згадані “24 старейшины, которые носят общее название темников”. Як наслідок, С.П. Толстов зробив, здавалось би, беззаперечний висновок: “Приведенный выше материал позволяет, как нам кажется, восстановить историческую картину закрепления гуннской исторической традиции у племен Приаралья – будущих огузов. Она была принесена сюда в IV в.н.э. хуннскими завоевателями страны Судэ-Яньцай, причем не просто в форме сказания: последнее было связано с военно-административной структурой хуннского союза и боевым построением хуннов, требовавшим строгого сохранения симметричной схемы, традиционного числа подразделений и их группировки во время боя. Она была сохранена приаральскими гуннами, кидаритами-эфталитами и унаследована их потомками – племенами огузского союза X–XI вв. и, наконец, туркменами XIX – начала XX в., вопреки всем этнографическим перетасовкам, которые за это время имели место” [Толстов 1947, 80].

Проте у цій гіпотезі є дуже спірні моменти. По-перше, між гунською експансією в IV ст. н.е. й утворенням огузької конфедерації племен у X ст. минуло досить багато часу, і тому немає жодних підстав вести розмову про будь-який зв’язок між хунами й огузами. По-друге, у період між хунською і сельджуцькою експансіями у номадів Центральної Азії існували досить відмінні принципи формування структури традиційного суспільства.

У зв’язку з цим варто зазначити, що багато спільного мала державно-адміністративна система більшості ранньосередньовічних держав Євразійського степу. Так, у Великому Тюркському каганаті вже перші правлячі кагани тюркютів із роду Ашина встановили так звану “удільно-лествічну”

систему, що упереджувала сепаратизм та передбачала почергове наслідування титулу великого кагана принцами по крові. Великий Тюркський каганат у 568 р. поділявся на чотири уділи, а в 576 р. – на вісім, і на чолі цих уділів постійно залишалися представники харизматичного клану Ашина. Від самого початку виникло розділення Великого Тюркського каганату на східне та західне крило, що було притаманне багатьом етнополітичним об’єднанням середньовічних кочівників. Є підстави вважати, що тюркюті могли запозичити такий військово-адміністративний поділ у своїх попередників, які мали індоєвропейське походження. Після 555 р. на східних і західних територіях Великого Тюркського каганату склалася військово-адміністративна система, що передбачала нове розділення на західні і східні території. Все це призвело до того, що на зламі VI–VII ст. Перший Тюркський каганат остаточно розпався на Західний і Східний. Основу давньотюркської держави складала військово-адміністративна організація кочових племен – *ель*, яка з часом з’єдналася з родоплемінною структурою кочових племен. Таким чином, поняття *ель* як ототожнювалося з державою, створеною кочовими племенами тюркютів, так і відображало саме племінну структуру – тюркський народ. Проте тюркський *ель*, розростаючись територіально, зазнавав постійного дроблення на західні та східні угруповання, бо від самого початку тюркютська держава поділялася на західну та східну частини. Дуже швидко ці частини також поділилися на західні та східні фланги. При цьому і серед західних, і серед східних тюркютів від самого початку склалася система об’єднання племен по десять, де кожна десятка поділялася на п’ять племен (племінних об’єднань), і символом племені була стріла. Проте ця система стосувалася насамперед тюркомовних кочових номадів, які становили панівний етнос у каганатах тюркютів [Бернштам 1946, 80, 112–114, 127; Гумилев 1967, 63; Кляшторный, Султанов 2000, 149–150].

Очевидно, такий адміністративно-територіальний устрій існував у Центральній Азії у середовищі оногурів, західна частина яких почала називатися болгарами. З огляду на спільне коріння традицій тюркютів і оногурів є підстави розглядати значення булгаро-тюркського етнічного терміна *onogur*, де *on* означає “десять”, а *ogur* – “стріла, плем’я”, як самоназву – “десять

племен”. Якщо вважати, що оногури поділялися на десять племен, то можна припустити, виходячи з повідомлення Пріска [Приск 1861, 87–88], що у другій половині V ст. існувало кілька варіантів самоназв одного племінного угруповання, де *огури* та *оногури* мали бути первісними назвами. При цьому третій автоетнонім *сар огури* – “білі огури”, виходячи з того, що у стародавніх кочівників Центральної Азії захід позначався білим кольором, мав являти собою позначення для тієї західної частини оногурів, які перейшли Волгу та оселилися у степах Передкавказзя. А це означає, що сарагури мали б налічувати п’ять племен. Саме п’ять племен у складі Великої Болгарії згадує Феофан [Феофан 1884–1887, 262]. Сарагури у візантійських джерелах кінця V ст. починають згадуватися згодом як болгари. Тому можна погодитися з тим припущенням, згідно з яким термін *болгари* означав “п’ять угрів (огурів)” [Добрев 2002, 37–41; Рашев 2004, 16]. Виходячи з цього, а також із лінгвістичних даних, назва племінного об’єднання протоболгар *утигури* [Древнетюркский словарь 1969, 621] має означати “три огури” або “три племені огурів”, а *кутригури* [Древнетюркский словарь 1969, 621] – “західні огури”, якщо враховувати, що кутригури проживали на захід від утигурів.

Аналізуючи адміністративно-військовий устрій Хозарського каганату в першій половині X ст., можемо відзначити, що у той період вже не було відоме розділення території держави та населення на східне і західне угруповання. Хоча не виключено, що така типова для середньовічних кочівників риса могла існувати у більш ранній період, але не знайшла свого відображення в письмових джерелах. І не слід залишати поза увагою те, що Хозарський каганат утворився унаслідок відокремлення від Західного Тюркського каганату, який у свій час відокремився від Великого (Першого) Тюркського каганату [Артамонов 1962]. Поділ на західні та східні угруповання племен можна спостерігати навіть у тих кочових народів, які не створили у межах своєї етнічної спільності єдиного політичного об’єднання, – серед печенігів, половців тощо. Що стосується огузів, то, як вже було відзначено, їхнє суспільство складалося з 24 племен, і це успадкували їхні нащадки як у Середній, так і в Малій Азії. При формуванні огузького союзу племен

огузам було притаманне, як і іншим середньовічним кочівникам, розділення на два крила – “внутрішні огузи” та “зовнішні огузи”, але огузам не був притаманний принцип об’єднання по 10 племен, як їхнім попередникам.

У каганатах тюркютів панівною верствою суспільства став еля, до складу якого спочатку увійшли племена завойовників. Проте при розширенні держави до складу еля залучалися нові племена, що обумовлювало як “горизонтальну мобільність” еля, так і “вертикальну мобільність”, пов’язану зі збереженням строгої ієрархії родів, кланів та племен у відповідності до походження. При цьому адміністративний розподіл держави на східне і західне угруповання стосувався насамперед еля. Взаємовідносини еля і підкореного залежного населення базувалися на принципах васалітету. Підвладні тюркютам племена зберігали свою родову організацію і входили повністю до складу тюркської держави. При цьому тюркюти практикували переселення підкорених племен, і тоді їхня земля ставала власністю тюркютської знаті. Ті, хто залишався на своїх територіях, разом зі своєю знаттю підпадали у васальне становище щодо тюркютів. Усі підкорені тюркютами племена мали виконувати певні повинності щодо завойовників: регулярно сплачувати данину, нести військову повинність тощо. Тобто можна вважати, що у військово-адміністративній та соціально-політичній системах Тюркського каганату зберігався принцип ієрархії у відповідності до етнічного походження [Бернштам 1946, 80, 112–114, 127; Гумилев 1967, 63; Кляшторный, Султанов 2000, 149–150]. Однак до складу західнотюркського еля входили не лише племена кочівників-тюркютів, а й осілі та напівосілі племена індоєвропейського походження. Це можна пояснити тим, що в Західнотюркському каганаті від самого початку його утворення представники роду Ашина перебували в абсолютній меншості, але представники місцевих кочових племен та осілого населення досить швидко визнали верховенство західної гілки харизматичного роду Ашина. Така політика дозволила тюркютам утримувати свою владу на прикордонних територіях каганату. Проте у Західному Тюркському каганаті був установлений більш жорсткий політичний контроль над залежними територіями, чий васалітет до того обмежував-

ся лише виплатою данини. До усіх підвладних каганові територій були послані уповноважені кагана – тудуни, а місцевим володарям були “пожалувані” тюркські титули, що немовби залучало їх до адміністративної ієрархії каганату і зміцнювалося шлюбними зв’язками із правлячою гілкою роду Ашина. Аналогічна система склалася у Східному Тюркському каганаті, де на чолі великих племен каганом із роду Ашина були поставлені ельтербери, а у дрібніших племенах – тутуки. При цьому васали кагана отримували титул *bäg* і являли собою ту частину панівної верхівки, яка найтіснішим чином була пов’язана із племінною обшинною організацією *budun*. У такій системі землі підкорених племен переходили під контроль ябгу та шадів, які походили з каганського роду Ашина. При цьому шадів мало бути кілька – за кількістю підкорених племен, які на випадок війни входили до складу тюркського війська. Саме така система за сприяння адміністрації розповсюджувалася на всі підкорені племена. У випадку добровільного переходу під владу кагана з роду Ашина кагани підкорених народів залишалися на своїх місцях, і ці етнополітичні об’єднання не входили до складу тюркського еля. Усе обмежувалося лише виплатою данини. Другий Тюркський (Східний) каганат складався з чотирьох основних районів: 1) Монголія; 2) Алтай; 3) Південний Сибір та Саянський хребет; 4) Семиріччя. При цьому, окрім першого району, останні три були залежними утвореннями, а не органічною частиною тюркського еля [Бернштам 1946, 80, 112–114, 127; Гумилев 1967, 63; Кляшторный, Султанов 2000, 149–150].

Досить цікаво, що таку систему успадкували від тюркютів хозари як спадкоємці Західного Тюркського каганату. У VIII–X ст. територія Хозарського каганату поділялася на два регіони, що мали особливий адміністративний та політичний статуси: 1) власне Хозарія – землі Дагестану та Нижньої Волги, що належали безпосередньо хозарській верхівці та кочовим племенам, які злилися з хозарами; 2) території, населені спільнотами, які були васалами щодо хозарського кагана [Гадло 1984, 27; Новосельцев 1990, 143]. На чолі хозарів були представники роду кагана на чолі з каганом, що обирався з його середовища, і також заступник кагана – бек, відомий як цар хозарів, та його рід. Другий шабель у цій ієрархії хозарського

суспільства посідали шляхетні хозарські роди. Із представників шляхетних родів каганом або беком призначалися військові начальники – тархани – для управління в місцях, безпосередньо підпорядкованих каганові. Населення власне Хозарії поділялося на знать (тарханів) і простий народ (представників нешляхетних родів), де перші були звільнені від сплати податків, а лише зобов’язані були нести військову службу, а на других лягав увесь тягар податків. На залежні території, керовані місцевими правителями, хозари призначали своїх представників-тудунів, які контролювали виплату данини підвладними народами. А на чолі залежних від хозарів народів були поставлені за давньою традицією ельтербери. До переліку повинностей залежних від хозарів народів належала також військова служба. При цьому війська Хозарського каганату формувалися за етнічною ознакою й ополчення набиралося з підкореного населення примусово. До примусових обов’язків підкорених хозарами народів слід також зарахувати існування шлюбів, що уклалися хозарським каганом та царем (беком) з дочками підвладних хозарам народів. Таким чином, найвищий шабель у соціальній ієрархії хозарського суспільства займав харизматичний клан кагана, до того ж іноземного походження. Представники хозарського етносу посідали панівне становище в суспільстві, хоча при цьому принцип ендогамії міг порушуватися. У залежному становищі від хозарів були народи або етнічні групи, які передували появі хозарів у Східній Європі та на Кавказі. Вони були данниками хозарів, займалися переважно напівкочовим скотарством та землеробством і складали основу хозарського війська на випадок війни. Найнижчий шабель у соціальній ієрархії хозарського суспільства займали раби іноземного походження. Все це дозволяє вважати, що хозари навіть у X ст. продовжували зберігати багато традицій кочового суспільства. З другого боку, існування у хозарів війська найманців з ал-арсіїв, запровадження інституту намісників-тудунів та інше дозволяє вважати, що хозарське суспільство у своєму розвитку уже певною мірою відійшло від того рівня, коли родові відносини були домінуючими. Взаємовідносини хозарів із залежними народами базувалися на принципах васалітету.

Менш складною видається соціально-політична система печенігів, волзьких бул-

гар, огузів та половців, тобто тих народів, які не створили своїх імперій. Так, наприкінці X ст. печенізьку конфедерацію могли очолити представники тюркського харизматичного клану. Проте тривалий час найвищий шабель у соціальній ієрархії печенізького суспільства належав трьом кочовим племенам кангарів, які мали нетюркське походження. Інші п'ять кочових печенізьких племен могли являти собою тюркомовне кочове населення цієї конфедерації, але при цьому мусили перебувати у васальній залежності від кангарів. Ще нижчий шабель у цій ієрархії печенізького суспільства належав осілим етнічним групам. Найнижче соціальне становище в печенізькому суспільстві посідали раби із захоплених у полон іноземців [Константин 1991, 155, 158]. У Волзькій Булгарії соціальна система відрізнялася характером взаємовідносин як усередині булгарського етносу, так і із залежними від булгар племенами. Там на чолі держави був цар із титулом *балатвар* (*ельтербер*). Другий шабель у соціальній ієрархії держави посідали вожді чотирьох племен, які спочатку мали певну самостійність, але згодом їхня кількість зменшилася до трьох. Наступний шабель у цій соціальній ієрархії болгарського суспільства належав “ватажкам-куввадам” і “жителям” країни – вищій знаті, яка мала представляти інтереси булгарського царя на місцях. Військо на випадок війни виставляли царі спочатку чотирьох, а потім трьох племен, що було однією з їхніх повинностей. Однією з головних повинностей етнічних груп, що перебували у васальних відносинах щодо булгарського царя, було виставляти за його вимогою військо та регулярно сплачувати данину [Греков, Калинин 1948].

Отже, огузи зберегли поділ племен на праве і ліве крило, хоча відмовилися від традиційної десяткової системи об'єднання племен, що ми спостерігаємо, наприклад, у тюркютів (“десятистрільний народ”) чи оногурів (“десять огурів”). Тобто існування у хунів і огузів системи об'єднання по 24 племені можна вважати лише випадковістю. Але можна побачити і низку рис, успадкованих огузами від тюркютів і хозар, що виявляється в їхній титулатурі і функціях носіїв титулів: ябгу як володар частини імперії і спадкоємець престолу великого кагана; бек – родові старійшини; тархан – військовий начальник тощо. Записана мусульманськими авторами легенда про пе-

ребування прабатька сельджуків Дукака і його сина Сельджука при дворі ябгу може свідчити про існування інституту заручництва зі спадкоємців посад вождя племені. Це ми можемо спостерігати й у хозарів: Ібн Фадлан повідомляє, що син царя волзьких булгар перебував у полоні в хозарського царя [Ковалевский 1956].

Таким чином, є підстави вважати, що в X ст. у результаті грандіозних завоювань огузи створили велику конфедерацію племен, що повинна була керуватися ябгу за допомогою його заступників. При цьому племінна організація підкорялася територіальним і військовим функціям – 12 племен із головним плем'ям ябгу входили до складу “внутрішніх огузів” і склали ліве крило війська (Уч-Ок), а інші 12 належали до “зовнішніх” і склали праве крило (Боз-Ок). За спостереженнями В.П. Курильова, під час битви “внутрішні” огузи займали центр і ліве крило, а зовнішні – праве, що у деяких рисах відповідало традиціям інших тюрків [Курылев 1964, 5].

Проте незрозуміло, чому у Махмуда Кашгарського, на відміну від більш пізніх авторів, огузи названі одним племенем, яке складалося із 22 (24) родів. Неясно, чому в епосі малоазійських огузів “Книга мого діда Коркута” також підтверджується ця інформація.

Щодо цього укладачі першого тому видання “Матеріали по історії туркмен и Туркмении” зазначили: «Терминология родовых подразделений у Махмуда Кашгарского совершенно не выдержана, и арабские термины “кау́м”, “кабиле”, “батн” и т.п. применяются им без различия к народам, племенам, родам и их мелким подразделениям...” [Материалы по истории туркмен... 1939, 310]. Те, що Махмуд Кашгарський мав певні труднощі з термінологією, підтверджує таке його зауваження: “Я счел нужным упомянуть здесь эти роды (кабиле), так как люди имеют надобность знать их. Все эти знаки являются клеймами их скота и лошадей, и при смешении животных каждый род (батн) по этим приметам узнает при осмотре свою скотину и лошадей. Это основные роды (кабиле) их. Затем каждое племя их имеет подразделения (фирка) и колена (батн). В целях краткости я не остановился на этих подразделениях. Названия же этих родов – это имена их предков, которые произвели их на свет в древние времена, и они названы по ним...” [Материалы по истории туркмен... 1939, 310].

Насамперед варто зауважити, що для позначення усіх огузів Махмуд Кашгарський використав арабський термін “кабіла” (قبيلة), що зазвичай означає “плем’я” [Гиргас 1881, 638; Баранов 2008а, 620]. За даними Махмуда Кашгарського, до складу “кабіла” огузів входили 22 (24) “батн” (بطن) [Материалы по истории туркмен... 1939, 309], де термін перекладається з арабської як “рід, клан, плем’я” [Гиргас 1881, 67; Баранов 2008, 77]. У порівнянні з текстом Махмуда Кашгарського термінологія Рашид ад-Діна видається нам не менш складною і насиченою. Так, для позначення всіх огузів перський історик використав термін “аквам” (اقوام) [Рашид-ад-дин, 455, 462], що є множиною від арабського “каум” (قوم), котре використовується в перській мові у значеннях “плем’я, народ, нація, народність, родина, спорідненість, група, громада, секта, родич” [Персидско-русский словарь 1970а, 280; Steingass 1998, 995]. В арабській мові цей термін в однині також використовувався в аналогічних значеннях – “народ, нація, люди, плем’я” [Гиргас 1881, 680; Баранов 2008а, 667]. Окрім того, Рашид ад-Дін зазначив, що огузи склалися з 24 підрозділів, щодо яких перський історик використав термін “шоб’е” (شعبة) [Рашид-ад-дин, 492], котрий у перській мові має значення “підрозділ, відділ, гілка, відгалуження, племінний підрозділ тощо” [Персидско-русский словарь 1970а, 103; Steingass 1998, 476]. Однак перекладач твору Рашид ад-Діна – Л.А. Хетагуров переклав цей термін як “плем’я” [Рашид-ад-дин 1952, 80]. Арабські ж словники подають більш широкий спектр значень цього слова – “народ, нація, плем’я, галузь, гілка, відгалуження, відділення тощо” [Баранов 2008, 405]. “Словарь...” В.Ф. Гіргаса подає нам насамперед значення “окрема гілка” [Гиргас 1881, 409]. Окрім того, Рашид ад-Дін досить часто використовував вираз “уруг-і Огуз” (اوروغ) [Рашид-ад-дин, 455, 479], незважаючи на те що слова “уруг” немає ні в перських, ні в арабських словниках. Проте, як вдалось встановити, цей термін має давнє тюркське походження. Академічний “Древнетюркский словарь” подає такі значення цього слова – “рід, нащадки” [Древнетюркский словарь 1969, 615]. Отже, виходить, що серед інформаторів Рашид ад-Діна були власне тюркофони.

У цій ситуації складається враження, що Махмуд Кашгарський запозичив генеа-

логічну легенду огузів безпосередньо з їхнього фольклору, а Рашид ад-Дін використав вже дані як власне письмової традиції, так і фольклору. На користь того, що останній автор не користувався твором згаданого попередника, може свідчити розбіжність у термінології – для позначення усіх огузів та їхніх підрозділів вони використовували різні терміни, хоча й у багатьох випадках арабського походження.

Про те, що Махмуд Кашгарський користувався безпосередньо фольклором огузів, може свідчити близькість частини його тексту до змісту генеалогічних легенд огузів, що містяться, наприклад, у такому епічному творі, як “Книга мого діда Коркута”. Звертає на себе увагу також те, що згадка про 24 роди зустрічається лише в генеалогічних легендах та епічних творах, а в реальному житті до складу об’єднань огузів входило 24 племені. Отже, огузи таким чином намагалися пояснити спорідненість усіх племен, які входили до складу огузької племінної конфедерації, хоча нам добре відомо, що вона складалася із племен різноманітного походження (про що можуть свідчити їхні назви).

У свою чергу, для огузів була характерна дуальна організація племені: огузи однієї фратрії укладали шлюби із представниками протилежної, хоча при цьому незрозуміло, чи збігалось це з розподілом огузьких родів на “внутрішні” і “зовнішні”. Аналізуючи цю ситуацію, Д.Є. Єремєєв прийшов до висновку, що тюркські племена досить часто залучали до свого складу не лише родичів, а й цілі групи з інших родів і племен, що взагалі було характерно для всіх кочових племен [Єремєєв 1971, 87].

Особливий інтерес також викликають дані про традиційну просторову орієнтацію огузів. Як уже зазначалося, “Книга мого діда Коркута” свідчить про те, що огузькі племена поділялося на “зовнішніх” і “внутрішніх” огузів. Аналізуючи зміст цього твору, В.П. Курильов помітив таке: «Внутренние огузы зимовали со своими стадами в долине верхнего Аракса, откочевывая летом в предгорья Арарата. Это объясняет, почему основные пункты их военных походов находились в основном в Малой Азии... Внешние же огузы зимовали в долинах рек Иоры и Куры, между Тбилиси и Бардой, уходя весной в горы Сомхети. Поэтому-то они действуют и совершают набеги главным образом на территорию

Грузиї і Азербайджана... Таке розположення внутрішніх і зовнішніх огузов "Книги Коркута" повністю совпадає з указанням історических джерел, по котрим внутрішні огузи звичайно займають юго-західне положення по відношенню до зовнішніх» [Курылев 1964, 5].

Необхідно зазначити, що у народів алтайського походження для позначення сторін світу і відповідно до цього частини племен та народів, які були розташовані в центрі, на заході, сході, півдні та півночі, позначалися певним кольором. Цілком вірогідно, що цю традицію кочові народи Центральної Азії запозичили із сусіднього Китаю. М.О. Баскаков запропонував свою версію використання кольорів тюркомовними народами для позначення сторін світу. Він вважав, що тюрки використовували для півночі чорний колір, півдня – білий, сходу – зелений (синій) або жовтий та заходу – червоний [Баскаков 1980, 205]. Зовсім інших поглядів на це дотримувалися О.Й. Прицак, О.М. Кононов та більшість сучасних дослідників. Вони вважали, що за часів Середньовіччя тюркам було властиво використовувати для позначення півночі чорний колір, сходу – синій, заходу – білий, а півдня – червоний. При цьому іноді замість білого кольору для позначення заходу використовували жовтий [Pritsak 1981a, 376–377; Кононов 1975, 159–179].

Окрім того, О.Й. Прицак вважав, що протягом усього Середньовіччя серед кочівників змінювався напрям головної орієнтації і кольорова семантика тоді змінювалася відповідно до головного напрямку, місцезнаходження тилу, правого чи лівого флангів. За його версією, як уже зазначалося, на початку головної угруповання кочівників перебували на півночі, і відповідно до цього північ позначалася чорним кольором, південь (тил) – червоним, схід (правий фланг) – синім, а захід (лівий фланг) – білим. Проте з часом у тюркютів орієнтація стала східною, і відповідно до цього Схід почав позначатися чорним кольором, південь – синім, захід – червоним, а північ – білим. За часів Чингісхана запанувала південна орієнтація. Тоді чорний колір почав використовуватися для позначення півдня, синій – заходу, червоний – півночі, а білий – сходу [Pritsak 1981a, 381–382; Pritsak 1981b, 248–250]. Однак О.Й. Прицак так і не визначив напрям головної орієнтації огузів.

Проте нам відомо, що традиційної (первісної) для тюрків системи позначення сторін світу певним кольором продовжували дотримуватися печеніги і навіть половці-кумани та інші тюркомовні народи більш пізніх часів. Так, можна нагадати інформацію Константина Багрянородного про фортецю печенігів у гирлі Дністра, що "названа пачінакітами (печенігами. – О.Б.) Аспрон, тому що її каміння здається зовсім білим" [Константин Багрянородний 1991, 157]. У цьому випадку необхідно зважити на те, що назва *Аспрон* із грецької перекладається як "Біла" [Константин Багрянородний 1991, 391]. Тому є сенс вважати, що Константин Багрянородний лише намагався пояснити походження назви цього поселення. У зв'язку з цим великий інтерес викликає припущення О.М. Кононова, який вважає, що печеніги назвали цю фортецю "Біла" через її розташування на заході печенізьких володінь [Кононов 1978, 173].

Досить цікавою є інформація арабомовного географа XII ст. ал-Ідрісі, на карті якого були зображені Біла, Чорна та Зовнішня частини Куманії [Рыбаков 1952, 42–43]. С.О. Плетньова дала свою інтерпретацію цього явища: "Половецька земля (Дешт-і-Кипчак) ділилася у середині XII ст. на Білу і Чорну Куманію. Біла, або Західна, Куманія увібрала до себе придністровські та придніпровські орди. Центром Чорної Куманії був Сіверський Донець" [Плетнева 1958, 194]. О.М. Кононов вбачав у цьому прямий натяк на те, що "Чорна Куманія розташовувалася на Півночі або Північному Сході, а Біла Куманія – на Заході або у північно-західній частині Половецького поля" [Кононов 1978, 168].

Незважаючи на ці паралелі, назви морів у малоазійських турків свідчать про традиційну для них північно-західну орієнтацію, а не північну, розповсюджену серед багатьох тюрків: з лівого флангу розташовувалося "Біле" – *Aq Deniz* (Середземне) море, попереду – "Чорне" – *Qara Deniz*, а з тилу – "Червоне" – *Kyzyl Deniz* [Кононов 1978, 164]. Якби малоазійські турки мали північну, а не північно-західну орієнтацію, то "Білим" вони б називали не Середземне, а Егейське море. Отже, можна стверджувати, що північно-західний напрям головної орієнтації могли принести з собою до Малої Азії із Середньої Азії предки турків – огузи-сельджуки. Таке явище можна пояснити тим, що ще в X ст. головне плем'я

огузів було спрямоване обличчям перпендикулярно до течії Волги, тобто мало північно-західну орієнтацію, і воно мало бути розташоване у самому центрі, тобто в тому місці, де Волга ще тече з північного сходу на південний захід.

Таким чином, є підстави вважати, що традиційні суспільства малоазійських турків, туркменів та інших споріднених з ними етнічних спільностей у своєму суспільному ладі багато чого зберегли від тих часів, коли в X ст. у степах на схід від Волги існувала велика політична конфедерація огузьких племен. Це стосується насамперед політичної системи, що об'єднувала обов'язково

лише 24 великих і малих племені. При цьому зберігався поділ племен і родів на "внутрішні" і "зовнішні", де обов'язково мали домінувати перші. Отже, соціальний стан у традиційному огузькому суспільстві визначався не майновим статком, а приналежністю до певного племені і відповідно до того – до певного роду. У свою чергу, для огузів була характерна дуальна організація племені – огузи однієї фратрії укладали шлюби із представниками протилежної. Огузи, на відміну від інших тюрків, мали північно-західну орієнтацію – "внутрішні" огузи традиційно були розташовані на південний захід щодо "зовнішніх".

ЛІТЕРАТУРА

- Аристов Н.А.* Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // *Живая старина*, 1896, вып. III–IV.
- Артамонов М.И.* **История хазар.** Ленинград, 1962.
- Баранов Х.К.* **Большой арабско-русский словарь.** Т. I. Москва, 2008.
- Баранов Х.К.* **Большой арабско-русский словарь.** Т. II. Москва, 2008а.
- Бартольд В.В.* Очерк истории туркменского народа // *Бартольд В.В. Сочинения.* Т. II. Ч. I. Москва, 1963.
- Баскаков Н.А.* Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // **Ономастика Востока.** Москва, 1980.
- Бернштам А.* **Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков VI–VIII веков.** Восточно-тюркский каганат и кыргызы. Москва, 1946.
- Гадло А.В.* **Северный Кавказ в IV–X вв. (проблемы этнической истории).** Автореф. дисс. ... доктора ист. наук. Москва, 1984.
- Гиргас В.Ф.* **Словарь к арабской хрестоматии и Корану.** Казань, 1881.
- Греков Б.Д., Калинин Н.Ф.* Булгарское государство до монгольского завоевания // **Материалы по истории Татарии.** Вып. I. Казань, 1948.
- Гумилев Л.Н.* **Древние тюрки.** Москва, 1967.
- Добрев П.* **Името български – ключ към древната българска история.** София, 2002.
- Добродомов И.Г.* О половецких этнонимах в древнерусской литературе // **Тюркологический сборник.** 1975. Москва, 1978.
- Древнетюркский словарь.** Ленинград, 1969.
- Еремеев Д.Е.* К семантике тюркской этнонимии // **Этнонимы.** Москва, 1970.
- Еремеев Д.Е.* **Этногенез тюрков.** Москва, 1971.
- Жирмундский В.М.* Огузский героический эпос и "Книга Коркута" // **Книга моего деда Коркута.** Москва – Ленинград, 1962.
- Карпов Г.И.* К истории туркмен Али-эли (Ала-эль) // **Советская этнография**, 1947, № 3.
- Книга моего деда Коркута.** Москва – Ленинград, 1962.
- Кляшторный С.Г., Султанов Г.И.* **Государства и народы евразийских степей в древности и средневековье.** Санкт-Петербург, 2000.
- Ковалевский А.П.* **Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.** Харьков, 1956.
- Константин Багрянородный.* **Об управлении империей** / Под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева. Москва, 1991.
- Кононов А.Н.* **Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского.** Москва, 1958.

- Кононов А.Н. Семантика цветобозначений в тюркских языках // **Тюркологический сборник. 1975.** Москва, 1978.
- Курьлев В.П. **Общественный строй огузов по данным эпоса “Деде Коркут”** (VIII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. Москва. Август 1964). Москва, 1964.
- Материалы по истории туркмен и Туркмении.** Т. I. VII–XV вв. Москва – Ленинград, 1939.
- Новосельцев А.П. **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.** Москва, 1990.
- Персидско-русский словарь** / Под. ред. Ю.А. Рубинчика. Т. I. Москва, 1970.
- Персидско-русский словарь** / Под. ред. Ю.А. Рубинчика. Т. II. Москва, 1970а.
- Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // **Материалы и исследования по археологии СССР.** № 62. Москва, 1958.
- Плетнева С.А. **Хазары.** Москва, 1986.
- Плетнева С.А. **Половцы.** Москва, 1990.
- Приск. Сказания Приска Панийского / Пер. с греч. Г.С. Дестуниса // **Ученые записки второго отделения императорской Академии наук.** Вып. 1. Санкт-Петербург, 1861.
- Рашиев Р. **Прабългарите през V–VII век.** Второ допълнено издание. София, 2004.
- Рашид-ад-дин. **Сборник летописей.** Т. 1. Кн. 1. Москва – Ленинград, 1952.
- Рашид-ад-дин. **Джами‘ ат-Таварих.** Критический текст. Т. 1. Кн. 1. Москва – Ленинград, 1960.
- Рыбаков Б.А. Русские земли по карте Идриси 1154 года // **Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.** Т. 43. Москва, 1952.
- Толстов С.П. Города гузов (историко-этнографические этюды) // **Советская этнография,** 1947, № 3.
- Ураксин З.Г. Цветовые обозначения в башкирских этнонимах // **Башкирская этнонимия.** Уфа, 1984.
- Феофан. **Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царя Михаила и сына его Феофилакта** / Пер. с греч. В.И. Оболенского и Ф.А. Терновского. Санкт-Петербург, 1890.
- Чичуров И.С. **Византийские исторические сочинения: “Хронография” Феофана, “Бревиарий” Никифора.** Москва, 1980.
- Якубовский А.Ю. “Китаб-и Коркуд” и его значение // **Книга моего деда Коркута.** Москва – Ленинград, 1962.
- Pritsak O. Orientierung und Farbsymbolic. Zu den Farbenbezeichnungen in den altaischen Volkernamen // **Studies in Medieval Eurasian History.** London, 1981a.
- Pritsak O. Qara. Studie zur Turkiscen Rechtssymbolik // **Studies in Medieval Eurasian History.** London, 1981b.
- Pritsak O. The Polovcians and Rus’ // **Archivum Eurasiae Medii Aevi.** II. Wiesbaden, 1982.
- Steingass F. **A Comprehensive Persian-English dictionary.** Beirut, 1998.